

FTAXP 16.21.55

DOI

А.С. ЗИНЕДИНА

*«Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық
ғылыми-практикалық орталығы» КеАҚ
(e-mail: aierke96@gmail.com)*

«ГҮЛІСТАН БИТ-ТҮРКІ» МӘТІНІ АРҚЫЛЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ТАРИХИ СИНТАКСИСІН ОҚЫТУ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа. Мақалада XIV ғасыр жазба ескерткіші «Гүлістан бит-түркі» мәтінін болашақ тіл мамандарына тарихи синтаксисті меңгертудің оқу материалы ретінде қолдану жолдары қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – көне жазба мәтінмен жұмыс істеуге негізделген әдістемелік жүйенің мазмұнын, кезеңдерін және оқу нәтижелерін сипаттау. Зерттеу материалы ретінде ескерткіштің эпилогындағы 15 жолдан тұратын 12 сөйлемді мәтін, А. Сейітбекова дайындаған транскрипция және тәжірибелік сабақ барысында алынған қорытынды тест нәтижелері пайдаланылды. Тәжірибелік жұмысқа 22 студент қатысып, олар мәтінді түсіну, сөзбе-сөз аудару, синтаксистік қатынасты анықтау, сөйлем моделін құрастыру және тарихи тұлғалардың қазіргі қазақ тіліндегі баламасын табу бойынша тапсырмалар орындады. Нәтижелер күрделі сөйлем моделін тану, қаратпа құрылымды ажырату және тарихи шылаудың қызметін анықтау дағдыларының жақсы қалыптасқанын, ал фразеологиялық тіркестердің ішкі синтаксистік байланысын, табыс септікті толықтауышты және салалас-сабақтас қатынастарды ажыратуда қосымша жұмыс қажет екенін көрсетті. Мақалада тарихи мәтінді оқытудың төрт кезеңді технологиясы, мәтін іріктеу қағидалары және ретроспекциялық әрі функционалды-семантикалық әдістердің тиімділігі ұсынылады.

Түйін сөздер: тарихи синтаксис, «Гүлістан бит-түркі», ескі қазақ жазба тілі, ретроспекциялық әдіс, функционалды-семантикалық әдіс, синтаксистік модель.

Кіріспе

Қазақ тілінің тарихи даму жолын тану қазіргі тілдік жүйенің ішкі заңдылықтарын түсіндірумен ғана шектелмейді; ол болашақ филологтың дерекпен жұмыс істеу, тілдік құбылысты диахронды тұрғыдан пайымдау және грамматикалық модельдің қалыптасу себептерін түсіндіру қабілетін дамытады. Сондықтан жоғары мектепте тарихи синтаксисті оқыту тіл тарихы мен қазіргі

грамматика арасындағы байланысты нақты мәтін негізінде меңгертуді талап етеді. Дәстүрлі оқу үдерісінде тарихи грамматика көбіне теориялық мәлімет, тұлғалар тарихы немесе жеке мысалдар арқылы түсіндіріліп келсе, тарихи синтаксис үшін сөйлемнің тұтас құрылымын, байланысу тәсілдерін, синтаксистік қатынас пен мағыналық өрісті бір мезетте танытатын аутентті мәтін қажет.

Осындай оқу материалының бірі – Сейф-и Сарайи аударып, түркі жазба дәстүрінде қалыптастырған «Гүлістан бит-түркі» ескерткіші. Бұл мәтіннің құндылығы оның лексикалық немесе әдеби сипатына ғана емес, сөйлем құрау тәсілдері, жалғаулықтардың қызметі, изафеттік тіркестер, қаратпа-қосалқы құрылымдар, сабақтас және салалас қатынастар сияқты синтаксистік қабаттарының күрделілігіне байланысты. Қазақ тілінің тарихи синтаксисін зерттеген еңбектерде сөйлем құрылымының эволюциясы, сөздердің байланысу формалары, құрмалас сөйлем табиғаты және синтаксистік мағынаның тарихи сипаты маңызды мәселе ретінде қарастырылады [1, 2; 3; 4]. Алайда осы білімді студенттің оқу әрекетіне айналдыру үшін мәтінді іріктеу, транскрипциямен жұмыс, аударма, талдау және модельдеу бір жүйеге түсуі керек.

Мақаланың мақсаты – «Гүлістан бит-түркі» мәтіні арқылы тарихи синтаксисті оқытуға арналған әдістемелік үлгіні сипаттау және тәжірибелік сабақ нәтижелері негізінде оның тиімділігін бағалау. Осы мақсатқа сәйкес мына міндеттер белгіленді: тарихи мәтінді оқу материалы ретінде іріктеудің қағидаларын айқындау; сабақтағы жұмыс кезеңдерін жүйелеу; ретроспекциялық және функционалды-семантикалық әдістердің қолданылу мүмкіндігін көрсету; студенттердің қорытынды тест нәтижелерін талдау; тарихи синтаксис курсы жетілдіруге арналған ұсыныстар беру. Зерттеу болжамы бойынша, егер тарихи мәтін студентке түпнұсқа/транскрипция, сөзбе-сөз аударма, морфологиялық белгі, синтаксистік модель және қазіргі қазақ тіліндегі балама қатарында ұсынылса, онда тарихи синтаксисті меңгеру абстрактілі ереже деңгейінен нақты талдау дағдысына көтеріледі.

Осы тұрғыдан алғанда мақала тарихи синтаксисті оқытудағы қолданбалы бағытты күшейтеді: көне мәтін теориялық дерек қана емес, студенттің талдау, салыстыру, дәлелдеу және модельдеу әрекетін ұйымдастыратын әдістемелік құрал ретінде қарастырылады. Бұл ұстаным филологиялық білім мазмұнын жаңартуда тарихи мұра мен заманауи оқыту технологиясын сабақтастыруға мүмкіндік береді.

Тарихи синтаксиске арналған сабақтың басты ерекшелігі – тілдік құбылысты дайын теориядан емес, мәтіннің өзінен шығару. Студент қазіргі қазақ тіліндегі сөйлем мүшелері мен сөз тіркесі туралы білімін бұрыннан біледі, бірақ тарихи мәтінмен кездескенде сол білімнің жеткіліксіз екенін аңғарады: таныс септік тұлғасы өзге қызметте көрінуі мүмкін, қазіргі тілде сирек қолданыла-

тын жалғаулық себеп, шарт немесе түсіндірмелік реңк тудыруы мүмкін, ал поэтикалық шумақтың ішіндегі сөйлем шекарасы қазіргі пунктуациялық дағдыға бағына бермейді. Осы себепті тарихи синтаксис пәнін оқытуда мәтінмен жұмыс тек оқу немесе аудару әрекеті емес, ғылыми пайым жасауға жетелейтін зерттеу үдерісі ретінде ұйымдастырылуы тиіс.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу материалы ретінде «Гүлістан бит-түркі» ескерткішінің эпилогынан алынған 15 жолдық, 12 сөйлемдік мәтін пайдаланылды. Эпилогтың таңдалуы кездейсоқ емес: бұл бөлікте авторлық қорытынды, тілек, насихат, себеп-салдар және шарт мәндері жинақталған, сондықтан ол тарихи синтаксисті оқытуға қажетті бірнеше құрылымдық құбылысты бір мәтін ішінде көрсетуге мүмкіндік береді. Мәтінмен жұмыс істеуде А. Сейітбекова дайындаған кирилл негізді транскрипция, сөздік және қазақша аударма негізгі дереккөз ретінде алынды [5]. Бұл дерек студенттерге араб графикасын меңгермеген жағдайда да мәтіннің тарихи тілдік қабатын талдауға жағдай жасайды.

Зерттеу әдістері бірнеше бағытта қолданылды. Біріншіден, тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы мәтіндегі тұлғалар мен сөйлем үлгілері қазіргі қазақ тіліндегі баламаларымен салыстырылды. Бұл әдіс студенттің «тарихи форма – қазіргі балама – өзгеріс себебі» тізбегі бойынша ойлауына негіз болды. Екіншіден, құрылымдық-синтаксистік талдау сөйлем мүшелерін, сөз тіркестерін, байланысу формаларын және құрмалас сөйлем типтерін анықтауға бағытталды. Үшіншіден, функционалды-семантикалық әдіс грамматикалық тұлғаның тек құрылымдық белгісін емес, оның мәтіндегі мағыналық қызметін түсіндіруге жұмсалды. Функционалды грамматикада тілдік бірліктердің мағына мен қызмет бірлігінде қарастырылуы маңызды екені көрсетіледі [6; 7]. Төртіншіден, педагогикалық бақылау және қорытынды тестілеу әдістері студенттердің оқу нәтижесін бағалау үшін пайдаланылды.

Тәжірибелік сабақ Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы базасында болашақ тіл мамандарына жүргізілді. Сабаққа 22 студент қатысты. Оқу әрекеті он қадамнан тұрды: ескерткіш туралы тарихи-лингвистикалық ақпарат беру; мәтін үзіндісін ұсыну; түсінген сөздерді теріп жазу; таныс грамматикалық категорияларды белгілеу; мәтінді сөзбе-сөз аудару; мазмұнын қазіргі қазақ тілінде қайта айту; шумақ синтаксисі туралы теориялық мәлімет беру; тыныс белгілерін қойып, сөйлемдерге бөлу; сөйлем түрі мен мағынасын анықтау; синтаксистік модель құрастыру және қорытынды тест орындау. Мұндай сатылылық жоғары мектеп дидактикасындағы мақсат-мазмұн-әдіс-нәтиже байланысын сақтауға мүмкіндік береді [8; 9].

Мәтін іріктеуде төрт қағида басшылыққа алынды: аутенттілік, мақсатты синтаксистік жүктеме, қолжетімділік және салыстырмалы талдауға жарам-

дылық. Аутенттілік мәтіннің тарихи дерек ретіндегі табиғатын сақтауды білдіреді; мақсатты синтаксистік жүктеме бір үзіндінің нақты оқу мақсатына қызмет етуін талап етеді; қолжетімділік мәтін көлемі мен күрделілігін студенттердің бастапқы дайындығына сәйкестендіреді; салыстырмалы талдауға жарамдылық тарихи құрылымның қазіргі қазақ тіліндегі баламасын табуға мүмкіндік береді. Тіл үйрету мен мәтін таңдауда материалдың шынайылығы және оқу мақсатына сәйкес келуі маңызды шарттардың бірі саналады [10].

Оқу материалы үш деңгейге бөлінді. Бастапқы деңгейде 1-2 сөйлем немесе 2-4 өлең тармағы беріліп, студенттен сөйлем шекарасын табу, таныс тұлғаларды белгілеу, қазіргі тілдегі мағынасын шамалау сұралды. Орта деңгейде 4-8 сөйлемнен тұратын үзінді ұсынылып, үйірлі мүше, бірыңғай мүше, қаратпа, қыстырма, «ким», «чун», «агар» сияқты синсемантикалық белгілер талданды. Жоғары деңгейде 10-15 сөйлемге дейінгі логикалық тұтас эпизод алынып, студент синтаксистік карта құрастырды, сөйлемдердің бір-бірімен байланысын, шумақ ішіндегі ойдың өрбуін және авторлық интенцияны дәлелдеді. Мұндай деңгейлеу студенттің мәтінді қабылдау мүмкіндігін ескеріп, біртіндеп күрделенетін оқу траекториясын қалыптастырды.

Бағалау өлшемдері де мәтін табиғатына сәйкес құрылды. Бірінші өлшем – тарихи тұлғаны тану дәлдігі; екінші өлшем – грамматикалық дәлел келтіру қабілеті; үшінші өлшем – синтаксистік модельді дұрыс құрастыру; төртінші өлшем – қазіргі қазақ тіліндегі баламаны мағыналық жағынан дәл беру; бесінші өлшем – қорытынды пайымның ғылыми негізділігі. Осы өлшемдер студенттің тек дұрыс жауапты белгілеуін емес, жауапқа қалай келгенін, қандай тілдік белгіге сүйенгенін және тарихи деректі қазіргі грамматикамен қалай байланыстырғанын анықтауға бағытталды. Сондықтан тест нәтижелері сандық көрсеткіш ретінде ғана емес, әдістемелік диагностика ретінде талданды.

Талқылау

Тарихи синтаксисті оқытудағы негізгі әдістемелік мәселе – студентке көне мәтінді дайын аударма ретінде емес, зерттелетін тілдік дерек ретінде қабылдау. Бұл үшін мәтін көпқабатты форматта ұсынылуы тиіс: транскрипция, сөздік түсініктеме, сөзбе-сөз аударма, қазіргі әдеби тілдегі балама, синтаксистік модель және семантикалық түсіндіру. Мұндай формат студенттің мәтінді механикалық оқуынан гөрі грамматикалық құрылымын дәлелдеуіне, синтаксистік қатынас пен мағыналық реңкті қатар пайымдауына мүмкіндік береді. Тарихи лингвистикадағы салыстырмалы әдіс пен синтаксисті реконструкциялау тәсілдері тілдік деректің жүйелік байланысын ашуға бағытталатыны белгілі [6; 7]. Оқу үдерісінде бұл ұстаным тапсырма арқылы іске асырылады.

Зерттеу барысында тарихи синтаксисті оқытудың төрт кезеңді технологиясы ұсынылды. Бірінші кезең – диагностикалық-бағдарлау: студенттің тарихи мәтінді

қабылдау деңгейі, грамматикалық базасы және бастапқы ассоциациялары анықталады. Екінші кезең – түсіну және тілдік негіз дайындау: тарихи сөздер, септік-тәуелдік тұлғалары, көмекші сөздер мен жалғаулықтар түсіндіріледі. Үшінші кезең – синтаксистік талдау және модельдеу: сөйлем мүшелері, сөз тіркестері, байланысу формалары, салалас және сабақтас қатынастар кесте/сызба арқылы сипатталады. Төртінші кезең – интерпретация, салыстыру және рефлексия: студент тарихи құрылымның қазіргі тілдегі баламасын тауып, мәтіннің авторлық-прагматикалық мағынасын түсіндіреді. Бұл кезеңдер оқушының танымдық жүктемесін біртіндеп арттырып, күрделі мәтінді меңгеруді жеңілдетеді [11].

Кесте 1 – Тарихи синтаксисті оқыту технологиясының кезеңдері

Кезең	Мақсаты	Негізгі әрекет	Күтілетін нәтиже
I. Диагностикалық-бағдарлау	Бастапқы грамматикалық дайындықты анықтау	Қысқа тест, мәтін туралы алғашқы пікір, таныс тұлғаларды белгілеу	Студенттің тарихи мәтінді қабылдау деңгейі айқындалады
II. Түсіну және тілдік негіз дайындау	Мәтінді оқуға қажетті лексика-грамматикалық минимумды қалыптастыру	Транскрипция, сөздік, сөзбе-сөз аударма, көне тұлғаларды түсіндіру	Мәтіннің жалпы мазмұны мен грамматикалық тіректері меңгеріледі
III. Синтаксистік талдау және модельдеу	Сөйлем құрылымын, байланысу тәсілін, қатынас түрін анықтау	Сөз тіркесі, сөйлем мүшесі, құрмалас түрі, синтаксистік модель құрастыру	Тарихи синтаксистік талдау дағдысы қалыптасады
IV. Интерпретация және рефлексия	Тарихи құрылымның қазіргі тілдегі баламасын түсіндіру	Салыстыру, дәлелдеу, авторлық интенцияны талдау, қорытынды жазу	Теориялық білім практикалық зерттеу әрекетіне айналады

Бұл технологияның ерекшелігі – ретроспекциялық әдіс пен функционалды-семантикалық әдістің бірін-бірі толықтыруы. Ретроспекциялық әдіс қазіргі қазақ тіліндегі таныс құрылымнан тарихи мәтіндегі баламаға қарай жүруге негізделеді. Мысалы, студент қазіргі тілдегі шартты сабақтас, себептік жалғаулық, қабысу немесе толықтауыштық қатынас туралы білімін «Гүлістан бит-түркі» мәтініндегі «кім», «чун», «нау баһар», «сахибин ғани қыл» тәрізді қолданыстарды түсіндіруге пайдаланады. Функционалды-семантикалық әдіс, керісінше, тарихи тұлғаның мәтіндегі қызметін мағына өрісі арқылы ашады: «чун» шылауы жай дәнекер емес, себептік қатынас тудыратын синсемантика-

лық белгі; «ким» кей контексте шарттық мән береді; қаратпа құрылым автордың тілек, дұға, бағалау интенциясын күшейтеді.

Тапсырмалар жүйесі репродуктивті жаттығудан зерттеушілік әрекетке қарай күрделенеді. Бастапқы деңгейде студент артық сөйлемді табады, белгілі тұлғаны таниды, мәтіндегі таныс сөздерді тереді. Негізгі деңгейде сөз тіркесі мен сөйлем ішіндегі байланысты дәлелдейді, тұлғаларды қазіргі тілмен салыстырады, сөйлемнің құрылымдық моделін жасайды. Жоғары деңгейде бір шумақтың синтаксистік картасын құрастырады, авторлық ойдың қандай грамматикалық тәсілдер арқылы берілгенін түсіндіреді. Осылайша тарихи синтаксис сабағы дайын ережені қайталау емес, дерекке сүйенген шағын зерттеу формасына айналады.

Тарихи мәтінмен жұмыста «синтаксистік карта» тәсілі ерекше нәтиже береді. Картада әр сөйлем жеке бірлік ретінде белгіленіп, оның бастауыш-баяндауыштық негізі, толықтауыштық және пысықтауыштық байланыстары, сөз тіркесінің формалары, жалғаулықтары және қазіргі тілдегі баламасы қатар көрсетілді. Бұл тәсіл студентке мәтінді сызықтық ретпен ғана емес, құрылымдық жүйе ретінде көруге мүмкіндік берді. Мысалы, бір сөйлемде шарттық қатынас, екінші сөйлемде себептік жалғаулық, үшінші сөйлемде қаратпа немесе тілек мәні көрінсе, карта олардың мәтіндік тұтастықтағы қызметін салыстыруға жол ашады. Нәтижесінде студент жеке грамматикалық тұлғаны жаттамай, оның сөйлем мен мәтін ішіндегі қызметін түсіндіреді.

Әдістемелік тұрғыдан маңызды тағы бір мәселе – түпнұсқалық пен қолжетімділік арасындағы тепе-теңдік. ЖОО студентіне бірден араб графикасындағы қолжазбаны ұсыну синтаксистік талдаудың негізгі мақсатын көлеңкеде қалдыруы мүмкін. Сондықтан сабақтың алғашқы кезеңінде транскрипцияланған мәтін, сөздік түсіндірме және сөзбе-сөз аударма бірге беріледі. Кейін студент дайын аудармаға сүйенбей, өзі сөйлем шекарасын анықтап, қазіргі тілдегі баламаны жасайды. Осылайша түпнұсқа мәтіннің тарихи сипаты сақталады, бірақ оқу әрекеті студенттің нақты талдау мүмкіндігіне сай бейімделеді. Бұл тәсіл тарихи мәтінді жеңілдету емес, күрделі деректі әдістемелік тұрғыдан қолжетімді ету деп түсіндіріледі.

Ретроспекциялық әдіс сабақта екі бағытта іске асты. Бірінші бағытта қазіргі қазақ тіліндегі белгілі құрылымнан тарихи тұлғаға қарай жүру қолданылды: мысалы, студент алдымен қазіргі тілдегі себептік бағыныңқы немесе мақсат пысықтауыш туралы білімін еске түсіріп, кейін «чун», «-ға», «ким» тұлғаларының мәтіндегі қызметін салыстырды. Екінші бағытта тарихи мәтіннен қазіргі тілге қарай талдау жасалды: студент көне тұлғаны көріп, оның қазіргі баламасын, мағыналық өзгерісін және синтаксистік қызметін анықтады. Екі бағыттың тоғысуы диахронды ойлауды дамытады, өйткені студент тілдік құбылыстың бір мезгілдегі емес, уақыт ішіндегі қозғалысын көреді.

Функционалды-семантикалық әдіс студенттерді «тұлға қандай?» деген сұрақтан «тұлға не үшін қолданылған?» деген сұраққа көшіреді. Мысалы, қаратпа құрылым тек сөйлемді күрделендіретін элемент емес, автордың дұға-тілек интенциясын білдіреді; себептік жалғаулық тек екі компонентті байланыстырып қоймай, мәтіндегі насихат ойының дәлелдеу логикасын жасайды; шартты құрылым оқырманға бағытталған моральдық тұжырымды күшейтеді. Мұндай талдау тарихи синтаксисті мәтін прагматикасымен байланыстырып, студенттің грамматикалық категорияны мағынадан бөліп қарамауына ықпал етеді.

Нәтижелер

Тәжірибелік сабақтан кейін алынған қорытынды тест студенттердің тарихи мәтінді синтаксистік тұрғыдан талдау қабілетін бірнеше бағыт бойынша бағалауға мүмкіндік берді. Тест нәтижелері біркелкі емес: студенттер сыртқы грамматикалық белгісі айқын құрылымдарды жақсы таныды, ал фразеологиялық тұтастану, жасырын синтаксистік қатынас, тарихи септік тұлғасының қызметі және салалас-сабақтас қатынастарды семантикалық межелеу кезінде қиналды. Бұл нәтиже тарихи синтаксисті оқытуда формальды белгі, мағыналық қатынас және қазіргі тілдегі балама қатар түсіндірілуі керектігін көрсетті.

Сабақ барысында студенттердің мәтінге алғашқы реакциясы да ескерілді. Көпшілігі мәтінді бастапқыда лексикалық қиындық ретінде қабылдады: бейтаныс сөздер мен фонетикалық айырмашылықтар сөйлем құрылымын көруге кедергі келтірді. Алайда транскрипция, сөздік түсіндірме және сөзбе-сөз аударма қатар берілгеннен кейін студенттер сөйлем мүшелерін анықтауға, жалғаулықтарды белгілеуге және қазіргі қазақ тіліндегі баламаларды ұсынуға белсенді кірісті. Бұл тарихи синтаксис сабағында лексикалық дайындықтың көмекші емес, негізгі талдауға апаратын міндетті кезең екенін көрсетті.

Кесте 2 – Қорытынды тест нәтижелерінің жинақталған көрсеткіші

Тапсырма бағыты	Мәтіндік бірлік / сұрақ мазмұны	Дұрыс жауап көрсеткіші	Әдістемелік түсіндірме
Фразеологиялық тіркесті талдау	«Айыб істемес» тіркесінің синтаксистік қатынасы	22,7%	Фразеологизмнің ішкі байланысын ажырату қиындық тудырды
Толықтауыштық қатынасты тану	«Ғани қыл сахи-бин» тіркесіндегі толықтауыш	31,8%	Табыс септік пен тәуелдік тұлғасын функционалды талдау қажет

Байланысу формасын ажырату	«Нау баһар» тіркесінің қабысу арқылы байланысуы	59,1%	Қосымшасыз анықтауыштық тіркесті тану орташа деңгейде
Күрделі сөйлем моделін тану	Бірнеше компонентті синтаксистік модельді сәйкестендіру	81,8%	Модельдеу тәсілі күрделі құрылымды тануға оң әсер етті
Салалас құрмаласты анықтау	Ыңғайластық қатынастағы салалас сөйлем	45,5%	Компоненттердің мағыналық теңдігін түсіндіруді күшейту қажет
Тарихи шылаудың қызметі	«Чун» шылауының себептік қызметі	63,6%	Себептік мән меңгерілген, бірақ мақсаттық мәнмен шатастыру бар
Қаратпа құрылымды тану	«Иа, иллаһи...» үлгісіндегі қаратпа сөйлем	86,4%	Көрнекі маркері бар құрылымдар жақсы меңгерілді
Шартты сабақтасты тану	«Ким» шылауы арқылы келген шарт мәні	54,5%	Көне жалғаулықтардың семантикалық өрісін арнайы бекіту қажет

Ең жоғары көрсеткіш қаратпа құрылым арқылы күрделенген жай сөйлемді тану тапсырмасынан байқалды: студенттердің 86,4%-ы «Иа, иллаһи...» үлгісіндегі сөйлемді дұрыс анықтады. Бұл нәтижені қаратпа сөздің сыртқы белгісінің айқын болуымен және эмоционалды-экспрессивті қызметінің оңай танылуымен түсіндіруге болады. Күрделі сөйлем моделін тану тапсырмасында да нәтиже жоғары болды (81,8%). Сабақ барысында сөйлемді модельдеу тәсілі жиі қолданылғандықтан, студенттер бастауыш, толықтауыш, қыстырма құрылым және баяндауыштың орналасуын сызба арқылы ажырата алды.

Орташа деңгейдегі нәтижелер тарихи жалғаулықтар мен сөз тіркестерін тануға қатысты. «Чун» шылауының себептік қызметін студенттердің 63,6%-ы дұрыс белгіледі. Бұл көне жалғаулықтың мағыналық қызметі біршама меңгерілгенін көрсетеді, бірақ оны қазіргі қазақ тіліндегі мақсаттық мәнді «үшін» тұлғасымен шатастыру қаупі бар. «Нау баһар» тіркесінің қабысу арқылы бай-

ланысқанын 59,1% студент дұрыс анықтады. Мұнда қате жауаптардың болуы студенттердің кейде мағынаға сүйеніп, грамматикалық көрсеткішті екінші орынға ысыратынын байқатты. Шартты бағыныңқылы сабақтасты тану көрсеткіші 54,5% болды: «ким» тұлғасының шарттық мәнін тану үшін тарихи жалғаулықтардың семантикалық өрісін арнайы жаттықтыру қажет.

Төмен көрсеткіштер екі бағытта тіркелді. «Айыб істемес» тіркесінің ішкі синтаксистік қатынасын дұрыс тапқандар 22,7% ғана болды. Көпшілік оны тұтас бастауыш-баяндауыштық құрылым немесе пысықтауыштық қатынас деп қабылдады. Бұл фразеологиялық тіркестің тарихи мәтінде еркін тіркес белгілерін көмескілендіретінін аңғартады. «Ғани қыл сахибин» тіркесіндегі толықтауыштық қатынасты 31,8% студент дұрыс таныды. «Сахибин» сөзіндегі табыс септік пен тәуелдік жалғауы толықтауыш қызметін айқындағанымен, күрделі баяндауышпен келгендіктен, студенттердің бір бөлігі оны бастауыш-баяндауыштық құрылым ретінде түсінген. Салалас құрмалас сөйлемді анықтау көрсеткіші де ортадан төмен (45,5%) болды, бұл құрмалас сөйлемдерді тек жалғаулыққа қарап емес, компоненттердің мағыналық дербестігі мен тең дәрежелі байланысына сүйеніп талдау қажеттігін дәлелдейді.

Нәтижелер тарихи синтаксисті оқытуда үш әдістемелік қорытынды жасауға негіз береді. Біріншіден, көрнекі маркері бар құрылымдар (қаратпа, кей жалғаулық, модельдік үлгі) тез меңгеріледі; сондықтан бастапқы сабақтарда дәл осындай құрылымдар арқылы студенттің сенімділігі қалыптастырылғаны дұрыс. Екіншіден, жасырын немесе көмескі қатынастарды (фразеологизм, табыс септік, салалас-сабақтас шекарасы) арнайы салыстырмалы тапсырмалармен бекіту қажет. Үшіншіден, тарихи мәтінмен жұмыс бір ғана аудармаға негізделмеуі керек; әр сөйлемнің құрылымдық қаңқасы, қазіргі тілдегі баламасы және семантикалық қызметі қатар талданғанда ғана студент тарихи синтаксисті теориялық әрі практикалық деңгейде меңгереді.

Тест нәтижелерін сапалық тұрғыдан қарастырғанда, студенттердің табысты орындаған тапсырмалары көбіне көзге көрінетін құрылымдық маркерлермен байланысты болды. Қаратпа сөзде «иа» тұлғасы, күрделі модельде бірнеше синтаксистік бөліктің айқын тізбектелуі, «чун» шылауында дәнекердің нақты орналасуы студентке сүйенетін белгі берді. Ал төмен нәтиже көрсеткен тапсырмаларда мұндай маркер көмескі: фразеологизм тұтас мағынаға айналған, табыс септікті толықтауыш күрделі баяндауышпен бірігіп тұрған, салалас пен сабақтастың айырмасы сыртқы жалғаулықтан гөрі мағыналық теңдікке негізделген. Демек тарихи синтаксисті оқытуда көрінетін және көмескі маркерлерді бөлек әдістемелік блок ретінде қарастыру қажет.

Тәжірибелік сабақ нәтижесінде ұсынылатын тапсырмалардың бірнеше тиімді үлгісі анықталды. Бірінші үлгі – «тарихи тұлға – қазіргі балама» сөй-

кестендіруі; бұл студенттің көне форманы тануына көмектеседі. Екінші үлгі – «сөйлем қаңқасын құрастыру»; мұнда студент бастауыш, баяндауыш, толықтауыш, пысықтауыш және қыстырма бөліктерді сызбаға түсіреді. Үшінші үлгі – «мағыналық қатынас картасы»; студент сөйлем компоненттерін себеп, шарт, ыңғайластық, мақсат, түсіндіру мәндері бойынша белгілейді. Төртінші үлгі – «қате талдауды түзету»; студентке әдейі қате берілген синтаксистік модель ұсынылып, ол қате қай жерде екенін дәлелдейді. Мұндай тапсырмалар тарихи синтаксисті оқытудың зерттеушілік сипатын күшейтеді.

Алынған деректер элективті курс мазмұнын нақтылауға да мүмкіндік береді. Курстың бастапқы модулінде тарихи мәтінді оқу, транскрипция және сөздікпен жұмыс, сөйлем шекарасын анықтау қамтылуы тиіс. Негізгі модульде сөз тіркесі, сөйлем мүшелері, құрмалас сөйлем, жалғаулықтар мен синсемантикалық белгілер жүйелі талданады. Қорытынды модульде студент бір шумақ немесе шағын эпизод бойынша синтаксистік карта жасап, қазіргі қазақ тілімен салыстырмалы талдау жазады. Осы құрылым студентті дайын білімді қабылдаушыдан тарихи тілдік дерекке сүйенетін зерттеуші деңгейіне көтереді.

Қорытынды

Мақалада ұсынылған әдістемелік үлгі диссертациялық зерттеудің әдістемелік бөліміндегі тәжірибе материалдарын журнал мақаласының ғылыми құрылымына бейімдеу негізінде жасалды. Мұнда басты назар ескерткіштің жалпы лингвистикалық сипаттамасына емес, оны оқу үдерісінде қолданудың нақты тетіктеріне аударылды. Сондықтан талдау нысаны ретінде мәтіннің мазмұны, тапсырмалар жүйесі, сабақ кезеңдері және студенттердің нәтижесі бір-бірімен байланыста қарастырылды. «Гүлістан бит-түркі» мәтіні тарихи синтаксисті оқытуда мазмұндық әрі әдістемелік әлеуеті жоғары оқу материалы ретінде танылды. Ескерткіштің эпилогы қысқа көлемнің ішінде қаратпа, себептік жалғаулық, шартты құрылым, күрделі баяндауыш, қабысу, толықтауыштық қатынас, салалас және сабақтас байланыс үлгілерін қамтиды. Сондықтан бұл мәтін студентке тарихи синтаксис ұғымдарын жеке-жеке емес, мәтін ішіндегі өзара байланыста меңгертуге мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері тарихи мәтінді оқытудың төрт кезеңді технологиясы тиімді екенін көрсетті: диагностикалық бағдарлау студенттің бастапқы деңгейін анықтайды; лексика-грамматикалық дайындық мәтінді түсінуге негіз қалайды; синтаксистік талдау мен модельдеу теорияны практикаға айналдырады; интерпретация және салыстыру тарихи құрылымның қазіргі тілмен сабақтастығын түсіндіреді. Ретроспекциялық әдіс қазіргі қазақ тіліндегі таңыс құрылым арқылы тарихи тұлғаны ұғындыруға қолайлы болса, функционалды-семантикалық әдіс тарихи форманың мәтіндегі мағыналық қызметін ашуға мүмкіндік береді. Қорытынды тест нәтижелері студенттердің күрделі

сөйлем моделін, қаратпа құрылымын және кейбір шылаулардың қызметін жақсы меңгергенін, алайда фразеологиялық тіркес, табыс септікті толықтауыш, салалас-сабақтас шекарасы және көне жалғаулықтардың мағыналық реңктері бойынша қосымша жұмыс қажет екенін дәлелдеді. Осыған байланысты тарихи синтаксис курсына фразеологизм мен еркін тіркесті салыстыру, септік-тәуелдік тұлғаларын функционалды талдау, құрмалас сөйлемдердің семантикалық картасын жасау, тарихи мәтінді қазіргі қазақ тіліне модель бойынша аудару сияқты тапсырмаларды жүйелі енгізу ұсынылады.

Тарихи синтаксисті «Гүлістан бит-түркі» мәтіні арқылы оқыту болашақ тіл мамандарының грамматикалық білімін кеңейтіп қана қоймай, олардың лингвистикалық дәлелдеу, салыстыру, модельдеу және зерттеу дағдыларын дамытады. Бұл тәсіл тарихи грамматика мен қазіргі тіл білімін, теория мен практиканы, мәтінтану мен әдістемені сабақтастыратын тиімді лингводидактикалық модель ретінде ұсынылады.

Практикалық тұрғыдан бұл модельді «Қазақ тілінің тарихи грамматикасы», «Тарихи синтаксис», «Орта ғасыр жазба ескерткіштері тілі», «Мәтін лингвистикасы» сияқты пәндерде қолдануға болады. Сонымен қатар ол болашақ мұғалімдерге тарихи мәтінді тек мазмұндық дерек емес, грамматикалық ойлауды дамытатын оқу құралы ретінде пайдаланудың жолын көрсетеді. Алдағы зерттеулерде осы модельді басқа түркі жазба ескерткіштерімен салыстырып, әр мәтіннің синтаксистік жүктемесіне сәйкес тапсырмалар банкін жасау маңызды.

Әдебиеттер

1. Әбділәшімұлы, Д. Ескі қазақ жазба тілі. – Алматы: Елтаным, 2016. – 240 б.
2. Томанов, М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 263 б.
3. Қордабаев, Т. Тарихи синтаксис мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1964. – 244 б.
4. Ағманов, Е. Қазақ тілінің тарихи синтаксисі. – Алматы: Мектеп, 1986. – 112 б.
5. Сейітбекова, А. Сейф Сараидың «Гүлістан бит түркі» жазба ескерткіші: сөздігі, транскрипциясы, аудармасы. – Алматы: Асыл ЖК, 2024. – 704 б.
6. Joseph, B., Janda R. The Handbook of Historical Linguistics. – Oxford: Blackwell, 2003. – 881 p.
7. Barðdal, J., Eythórsson T. Reconstructing Syntax: Construction grammar and the comparative method // Sign-Based Construction Grammar. – Stanford, 2012. – P. 257-308.
8. Игибаева, В., Дюсенбаева А. Жоғары мектеп педагогикасы. – Өскемен: ШҚМУ баспасы, 2013. – 147 б.

9. Губайдуллина, Г.Н. Педагогиканы оқыту әдістемесі: оқулық. – Алматы, 2011. – 328 б.
10. Gilmore, A. Materials and authenticity in language teaching // The Routledge Handbook of English Language Teacher Education. – Abingdon: Routledge, 2019. – P. 299-318.
11. Шунк, Д.Х. Оқыту теориясы: Білім беру көкжиегі. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2019. – 608 б.

А.С. ЗИНЕДИНА

*НАО «Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына»
имени Ш. Шаяхметова»*

ОПЫТ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО СИНТАКСИСА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА ЧЕРЕЗ ТЕКСТ «ГУЛИСТАН БИТ-ТЮРКИ»

Аннотация. В статье рассматриваются методические возможности использования письменного памятника XIV века «Гулистан бит-турки» в обучении историческому синтаксису будущих специалистов-филологов. Цель исследования – описать содержание, этапы и результаты методической системы, основанной на анализе аутентичного исторического текста. Материалом исследования послужили 12 предложений эпилога памятника, транскрипция А.Сейитбековой и результаты итогового тестирования 22 студентов. Результаты показали, что студенты успешно распознают модели сложного предложения, обращения и функцию исторических служебных слов, но испытывают трудности при анализе внутренней синтаксической связи фразеологических сочетаний, дополнений в форме винительного падежа и границы между сочинительной и подчинительной связью. Предлагается четырехэтапная технология обучения: диагностико-ориентировочный этап, этап лексико-грамматической подготовки, этап синтаксического анализа и моделирования, этап интерпретации и рефлексии.

Ключевые слова: исторический синтаксис, «Гулистан бит-турки», староказахская письменная речь, анализ текста, ретроспективный метод, функционально-семантический метод, синтаксическая модель, филологическое образование.

A.S. ZINEDINA

NAO «Sh. Shayakhmetov “Til-Qazyna” National Scientific-Practical Center»

EXPERIENCE IN TEACHING THE HISTORICAL SYNTAX OF THE KAZAKH LANGUAGE THROUGH THE TEXT “GULISTAN BIT-TURKI”

Abstract. The article discusses the methodological potential of using the fourteenth-century written monument “Gulistan bit-Turki” in teaching historical syntax to future philologists. The purpose of the study is to describe the content, stages and learning outcomes of a text-based methodological model. The research material includes twelve sentences from the epilogue of the monument, A.Seitbekova’s transcription, and the final test results of 22 students. The results show that students successfully identify complex sentence models, vocative constructions and the function of historical conjunctions, while they face difficulties in analysing the internal syntactic relations of phraseological units, object relations marked by historical case forms, and the semantic boundary between coordination and subordination. The article proposes a four-stage teaching technology: diagnostic orientation, lexical-grammatical preparation, syntactic analysis and modelling, interpretation and reflection.

Keywords: historical syntax, “Gulistan bit-Turki”, Old Kazakh written language, text analysis, retrospective method, functional-semantic method, syntactic model, philological education.

References

1. Abdilashimuly, D. (2016). *Eski qazaq jazba tili* [Old Kazakh written language]. Almaty: Eltanym. 240 p.
2. Tomanov, M. (1988). *Qazaq tilining tarihi grammatikasy* [Historical grammar of the Kazakh language]. Almaty: Mektep. 263 p.
3. Qordabaev, T. (1964). *Tarihi sintaksis maseleleri* [Issues of historical syntax]. Almaty: Gylym. 244 p.
4. Agmanov, E. (1986). *Qazaq tilining tarihi sintaksisi* [Historical syntax of the Kazakh language]. Almaty: Mektep. 112 p.
5. Seitbekova, A. (2024). *Seyf Saraıdyn “Gulistan bit Turki” jazba eskertkishi: sozdigi, transkriptsiyasy, audarmasy* [The written monument Gulistan bit Turki by Seyf Sarayı: dictionary, transcription, translation]. Almaty: Asyl JK. 704 p.
6. Joseph, B., & Janda, R. (2003). *The Handbook of Historical Linguistics*. Oxford: Blackwell. 881 p.
7. Barðdal, J., & Eythórsson, T. (2012). *Reconstructing Syntax: Construction*

grammar and the comparative method. In *Sign-Based Construction Grammar* (pp. 257–308). Stanford.

8. Igibaeva, V., & Dyusenbaeva, A. (2013). *Jogary mektep pedagogikasy* [Higher school pedagogy]. Oskemen: ShQMU baspasy. 147 p.

9. Gubaidullina, G. N. (2011). *Pedagogikany oqytu adistemesi* [Methods of teaching pedagogy]. Almaty. 328 p.

10. Gilmore, A. (2019). Materials and authenticity in language teaching. In *The Routledge Handbook of English Language Teacher Education* (pp. 299–318). Abingdon: Routledge.

11. Shunk, D. H. (2019). *Oqytu teoriyasy: Bilim беру kokjiyegi* [Learning theories: An educational perspective]. Almaty: Ulttyq audarma byurosy. 608 p.

Автор туралы мәлімет:

Зинедина Айерке Сағынғалиқызы – PhD, Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығының жетекші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан;

Зинедина Айерке Сағынғалиқызы – PhD, ведущий научный сотрудник Национального научно-практического центра «Тіл-Қазына» имени Ш. Шаяхметова, Астана, Казахстан;

Zinedina Aierke Sagyngalikyzy – PhD, researcher of Sh. Shayakhmetov “Til-Qazyna” National Scientific-Practical Center, Astana, Kazakhstan.